

HALICKA B.
POLSKI DZIKI ZACHÓD: PRZYMUSOWE MIGRACJE I
KULTUROWE OSWAJANIE NADODRZA 1945–1948 / ТЛUM.
A. ŁUCZAK. – KRAKÓW: UNIVERSITAS, 2015. – 434 s.

Галицька Б.
Польський Дикий Захід: Примусові міграції й культурне освоєння
Надодрщини 1945–1948 / Пер. А. Лучак. – Краків: Universitas,
2015. – 434 с.

Студія професорки Познанського університету ім. А. Міцкевича, співробітниці Польсько-німецького дослідницького інституту у Слубіцах Беати Галицької порушує проблему заселення й особливостей адаптації простору так званих «повернених земель» (пол. «ziemie odzyskane») – колишньої території Третього Райху, яка була передана Польщі за умовами міжнародних Ялтинської та Потсдамської конференцій у 1945 р. Спершу рецензоване дослідження було написано й опубліковане німецькою мовою¹.

Історико-культурні, соціологічні, політичні аспекти західних земель Польщі після приєднання неодноразово ставали предметом дослідження фахівців як Німеччини, так і Польщі. Про це йдеться в розділі «Стан дослідження» (с.15–25), а також промовисто свідчить розлога бібліографія книги (с.393–420). Далеко не всі праці були об'єктивними й неупередженими, оскільки автори кінця 1940-х та аж до 1990-х рр. зазнавали постійного політичного впливу, перебували під тиском цензури, що унеможливило всебічний науковий аналіз. Водночас важливість порушеної проблематики зумовлена фактом, що «в мозаїці польської культурної пам'яті центральне місце посідає депортація польської людності вглиб Радянського Союзу, а також трагічні долі поляків унаслідок Другої світової війни: понад п'ять мільйонів польських громадян втратили життя внаслідок винищення або через участь у русі опору проти німецьких чи радянських окупантів» (с.20). Тривалий час автори були змушені провадити дослідження в рідчій насадженого міфу про нібито гуманне виселення з Надodrщини німців та представників інших національностей, а також про успішне господарювання нової польської та радянської влади на цих землях (с.18). Такі важливі питання, як повоєнний польський антисемітизм або примусові переселення українців, цілковито замовчувалися (с.18). Лише в 1990-х рр. у Німеччині було напрацьовано нову стратегію пам'яті про історію німців у Центрально-Східній Європі. Вона мала на меті дбати про німецьку культурну спадщину у співпраці зі східними сусідами, а також передбачався відхід від конфронтаційної риторики (с.19).

¹ Див.: Halicka B. Polens Wilder Westen: Erzwungene Migration und die kulturelle Aneignung des Oterraumes 1945–1948. – Paderborn, 2013. Зі змістом рецензованої книги можна ознайомитися за інтернет-адресою: <http://universitas.com.pl/produkt/3458/Polski-Dziki-Zachod-Przymusowe-migracje-i-kulturowe-oswajanie-Nadodrza-1945-1948>

Саме в такому руслі виконане рецензоване дослідження. Його можна назвати спробою міжнародного погляду на проблему примусових міграцій у повенній Європі, підходом до розуміння цього явища як загальноєвропейського.

Для українського читача книга цікава ще й тим, що авторка залучила матеріал про операцію «Вісла» (с.351–353)². До того ж панорамний погляд на події у сусідніх державах дає змогу глибше зрозуміти історичні явища національної історії. Крім цього, Б.Галіцька торкається болючих тем українсько-польського конфлікту перед і впродовж Другої світової війни (с.155–159). Дослідниця розглядає його в контексті тогочасного домінування в Європі радикальних ідей про мононаціональні держави: «Від 30-х років (XX ст. – *І.К.-Ф.*) не лише у Західній Європі, а й у Польщі поширилися радикальні націоналістичні та фашистські ідеї, унаслідок чого наростала тенденція до дискримінації, утиску етнічних меншин. Хоча Польща зобов'язалася надати Східній Галичині певну автономію, обіцянки не було дотримано, а велася боротьба з українським національно-визвольним рухом, який значно посилювався після закінчення Першої світової війни» (с.156).

Авторка має на меті проаналізувати становище різних етнічних груп на «повернених землях», описати труднощі, які новим поселенцям довелося долати, збагнути, як формувалася спільнота на території, де майже цілковито змінилося населення. Отже Б.Галіцька прагне з'ясувати, «що відбувається з простором, на якому за три роки [...] змінилися мешканці [...] що треба було зробити, щоб виникло нове суспільство» (с.58). Причому йдеться не лише про матеріальну спадщину, а й про адміністративні структури, шкільництво, культуру, релігію, господарство та політику. Визначальним джерелом пропонуваного дослідження стали спогади переселених, воно здійснене в межах так званої «історії другого ступеня», коли йдеться не просто про події, а про «історію пам'яті про ці події» (с.44). Тут важливо розрізняти особисто пережиті і спогади про це. Ці два поняття часто доволі непросто розділити, тим більше, якщо спогади було написано в умовах сталінського режиму, вони зазнали відчутної самоцензури, а в опублікованому варіанті перейшли й через редакторську правку. Ідеться про важливу джерельну базу дослідження – письмові спомини переселенців, що надійшли на спеціальний конкурс, зніційований Західним інститутом у Познані в 1956–1957 рр. (усього 229 текстів).

Загалом про аналізовані спогади Б.Галіцька зазначає, що вони не становлять повноцінної вибірки, тим більше, що писали їх насамперед люди освічені, для яких характерна відвертість і толерантність, схильність до критичної рефлексії над суспільними стереотипами. Важливо, що дослідниця працювала не лише з опублікованими варіантами, а й з оригіналами, які зберігалися в архіві інституту і стали доступними лише в 1990-х рр.

---

² Тут авторка припустилася помилки, оскільки вважає лемків і бойків «іншими етнічними групами»: «[...] 136 тис. осіб, передусім українців (а також численних українсько-польських мішаних сімей), та інших етнічних груп, як-от лемки, бойки тощо, котрих унаслідок польсько-української угоди про обмін населенням у 1944 р. не переселено примусово до СРСР, а залишено в рідних краях» (с.351).

Для аналізованих спогадів характерні критичний підхід до пережитого, люди намагалися знайти причину помилок, через які відбулися ті чи інші негативні події в їхньому житті. Водночас атмосфера того часу не дозволяла критикувати експансивну політику СРСР наприкінці Другої світової війни чи розширення Польщі на захід: «Не допускалися також описи радянської окупації на кресах, процесу колективізації, етнічних конфліктів. Дозволено було лише згадки про українські “партизанські банди”, котрих трактували як ворогів польської людності, а також і комуністичного режиму» (с.161). Заборонялися смуток за втраченою батьківщиною, почуття відчуженості. Ці емоції в написаних спогадах зазнали свідомої або підсвідомої автоцензури.

Загалом Б.Галіцька доводить (і це підтверджують історії оповідачів), що радянська політика господарювання призвела до більших економічних втрат на досліджуваних територіях, аніж воєнні дії. Спогади людей свідчать, що вони були сповненими надій та оптимізму, були готові віддатися важкій праці з відродження краю, повірили в те, що повертаються на колись втрачені й нині знову прилучені до Батьківщини терени. Проте найбільш підприємлих людей режим переслідував і ламав, змушував пристати на колективізацію або відмовитися від своєї справи. Метою комуністів була ліквідація приватних підприємств у галузі землеробства, у сфері послуг. Вони централізували суспільне життя. Люди були в розпачі. Зрештою 1949 р. ті, хто міг працювати, почали «тікати з тих теренів якнайшвидше» (с.301).

Типовим моментом мемуарів стало прагнення наголосити на винятковості власної долі, увиразнити свої заслуги як піонера, першопрохідця, першопоселенця на так званому польському «Дикому Заході». Ця тиражована тогочасними владними структурами назва мала на меті пропагувати й заохочувати переселення, нав'язуючи аналогії зі Сполученими Штатами Америки, обіцяючи хороші перспективи для тих, хто був готовий почати все заново. Водночас колективна народна пам'ять, представлена, зокрема, у спогадах, зберегла і протилежні конотації, пов'язані з цим словосполученням. Ідеться передусім про те, що ситуація на прилучених землях характеризувалася насамперед правом сили. Це була територія, де після відходу німців панували хаос та мародерство. Тривалий час переселенці перебували в невизначеності, подеколи навіть не до кінця розпаковували речі в очікуванні нового раптового переїзду.

Знайомство зі спогадами польських примусових мігрантів дає підстави виокремити типові місця у споминах переселенців різних народів і внаслідок різних причин. Таким *loci communes* у мемуарах і меморатах стала ідеалізація втраченого: «Втрачену батьківщину представлено як чудовий, упорядкований світ» (с.76). Оповідачі свідомо або несвідомо не описували негативних моментів на покинутих місцях. Водночас вони рідко замислювалися щодо того, які позитивні зрушення сталися в їхньому житті завдяки зміні місця проживання.

Особливістю багатьох спогадів став опис громадських робіт. Так, наприклад, українські мігранти із зони затоплення, українці-автохтони, виселені зі східних теренів Польщі внаслідок операції «Вісла», а також переміщені

на західні землі поляки добре пам'ятають та охоче розповідають про спільні роботи, про взаємодопомогу, колективні здобутки в побутовому й культурному житті³. Праця разом, спільно прожитий час залишають по собі позитивні емоції, які зберігаються в пам'яті довгі роки.

Спільність мотивів у спогадах про примусове переселення зумовлена, крім іншого, схожими умовами перебігу події: «Як буває у випадках примусових виселень, так і тут конкретні акції часто характеризувалися радикальним ходом і мали ознаки незаконного втручання» (с.147). Повторюваним місцем у спогадах став опис першого дня на новому місці, першої ночі у заселеному будинку, першого робочого дня на новій роботі. Люди розповідають, яка тоді була погода, в яких умовах вони працювали, згадують, хто їм допомагав, а хто чимось образив. Спогади рясніли також описами кривд, яких зазнали німці й поляки від Червоної армії, проте ці місця було ретельно викреслено з опублікованих варіантів. Автори усвідомлювали себе «як членів національної спільноти у значенні спільного терпіння» (с.46).

Добра обізнаність із матеріалом спогадів, з історичними архівними документами, пресою того часу дає змогу авторці виокремити табуйовані місця в мемуарах. Серед них – привласнення майна німців, які жили на «повернених землях». Далеко не всі переселенці могли просто заволодіти чужими речами, чужими будинками. Психологічною перепоною для них було усвідомлення, що тут жили й помирили інші люди. Подолати цей бар'єр допомогла пропаганда так званої національної провини, – коли за вчинки певної групи людей покараним мав бути весь народ, усі його представники (с.306). Тобто всі німці мали бути відповідальними за злочини гітлерівців. Цікаво, що у спогадах поляків-переселенців вигнанню німців присвячено зовсім мало уваги. Водночас ця подія провідна в мемуарах німецьких переселенців. «Колона втікачів на тлі зимового пейзажу є символом біженства й вигнання в Європі ХХ ст. До найбільш драматичних подій в історії німецьких вигнань належить, без сумніву, утеча замерзлим Балтійським морем у січні 1945 р.» (с.104). Зрештою, чимало драматичних і фатальних випадків цього вигнання сталися з провини керівництва нацистської партії, яке до останньої хвилини зволікало з наказом про евакуацію.

Залучення до джерельної бази письмових особистих свідчень дає змогу змістити оптику науковця – у поле дослідження потрапляють проблеми простих людей, які раніше перебували поза увагою істориків або на них зупинялися лише принагідно. Ідеться насамперед про буденність, щоденне життя, побутові негаразди й, у тих важких умовах, виснажливу боротьби за кожен прожитий день. «У спогадах робітників переважають однак історії, сповнені насилля, приниження, упокорення й нерідко хвороб. Усе залежало від того, куди їх призначено до праці» (с.84). Водночас щоденні домашні випробування

³ Коваль-Фучило І. Осмислення примусового переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем (за матеріалами усної історичної наративів) // Слов'янський світ. – Вип.13. – К., 2014. – С.215–231; Коваль-Фучило І. Концепт дому в оповідях про примусове переселення // Lemkowie, Wojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Т.6. – Słupsk, 2016. – S.147–158.

часто лягали на плечі жінок. Це цілком стосується післявоєнного часу, коли багато сімей залишилися без чоловічої опіки. Авторка наголошує, що в таких умовах «жінки часто значно швидше, ніж чоловіки, уміли зорієнтуватися в абсолютно новій ситуації» (с.314). Дослідниця описує способи й засоби, до яких змушене було вдаватися жіноцтво, щоб прогодувати себе, дітей, старих батьків (с.310–318)⁴. Чоловіки без дружин залишалися зовсім безпорадними в догляді за дітьми. Традиція цілком і повністю приписувала цю роль жінкам, тому правдивими здаються спогади біженців про те, що жінка могла вижити хоч і з п'ятьма дітьми, натомість чоловіки віддавали своїх малих дітей у сиротинці. Зважаючи на цінність спогадів як джерельного матеріалу, у 2016 р. Б.Галіцька підготувала окреме видання восьми мемуарів⁵.

«Польський Дикий Захід...» дає чітке уявлення про економічне й соціально-побутове становище прилучених земель, пропагандовані тогочасні ідеї та ідеали, про настрої, переживання нових мешканців. Кожну згадану історичну подію авторка намагається оцінити незалежно, об'єктивно, без надмірних узагальнень і спрощень. Так, наприклад, дослідниця переглядає висновки про підпали й навмисні руйнування будівель на цій території. Попередні дослідження, здійснені у часи тоталітарного режиму, провину за це варварство покладали на німців, які нібито прагнули не залишити ворогові нічого після себе. У наступних студіях автори звинувачували в підпалах радянських військовиків, котрі жадали помстися за свою сплюндровану землю, тому-то й намагалися нищити все німецьке. На підставі різних історичних джерел Б.Галіцька доходить висновку, що причин пожеж і знищень було більше, у тому числі «опір місцевих військових формувань, мародерство, ненавмисні підпали в знелюднених населених пунктах, зрештою пожежі, яких не було кому гасити, невідповідальність нової польської влади та ін.» (с.128).

Неупереджений аналіз історичних джерел, спогадів переселених поляків і німців дав авторці підстави переглянути тлумачення численних самогубств серед німецького населення в 1945 р., особливо серед жінок. Німецька пропаганда того часу не шкодувала похмурих барв для опису злочинів червоноармійців. Жінки почувалися беззахисними. Крім цього, вони знали про радянську жагу помсти (с.118). Тривалий час тема самогубств була табуованою, не в останню чергу через те, що ці суїциди трактували як спосіб ідентифікації з позицією А.Гітлера: мовляв, краще вкоротити собі віку, аніж потрапити до рук ворога. Суїциди порівнювали також із героїчною смертю вояків на полі бою. Авторка підсумовує, що історик не може остаточно з'ясувати причини тих самогубств. Тут впливали різні чинники: державна пропаганда, етичні норми, релігійні переконання, воєнні дії, політичні ідеї, національні принципи тощо.

⁴ До речі, про жіночу зарадність і чоловічу безпорадність у кризових ситуаціях пише дослідниця історії біженства 1915 р. А.Примака-Онішк (див.: *Prymaka-Oniszk A. Bieżeństwo 1915: Zapomniani uchodźcy.* – Wołowiec, 2017. – S.84, 120).

⁵ *Mój dom nad Odrą: Pamiętniki osadników Ziemi Zachodnich po 1945 / Red. B.Halicka.* – Kraków, 2016. – 387 s.

Б.Галіцька неодноразово повертається до теми тотального вивезення заводів і фабрик із «повернених земель» до СРСР (с.136, 295–297). Це відбувалося в період «обмеженої суверенності Польської держави» (с.309), коли командири Червоної армії були вищим начальством, порівняно з не до кінця сформованою польською адміністрацією. Проблема полягала в тому, що «совети» трактували ці землі як територію ворога й уважали за можливе брати звідси все цінне під виглядом трофеїв.

Наприкінці дослідження авторка аналізує реалізацію міфу польського «Дикого Заходу» у художній літературі й кінофільмах. Белетристика мала стати інструментом поширення позитивної версії цього міфу. Перед тогочасними письменниками комуністична влада поставила мету створити художні тексти про піонерів-переселенців на прилучених територіях. Ця література повинна була виконувати освітню функцію, обґрунтувати нову систему влади, утверджувати думку про те, що тривалий польсько-німецький конфлікт було вирішено лише завдяки втручання СРСР. Під таким державним цензурним і пропагандистським тиском не могло постати високохудожнє письменство. «Як можна було з усією силою й запалом працювати над відбудовою нового місця проживання, співорганізувати суспільне життя, і водночас таїти у собі настільки велику ностальгію за втраченим раєм? Ця суперечність властива польському суспільству, яке далі, дивлячись на захід, у душі відчуває глибокий зв'язок зі сходом, ностальгію за кресами та минулим. Ця суперечність, без сумніву, важлива тема, гідна національної епопеї, яка ще не постала», – підсумовує авторка. Більший успіх серед глядачів мала відповідна кінопродукція. До нашого часу в Польщі відомі й популярні фільми «Право та кулак», трилогія «Самі свої». Попри схематичність образів, розкриття їх у душі державної пропаганди, ці стрічки досі транслюють на польському телебаченні. Ідея фільмів полягає в тому, що лише третє покоління переселенців почувалося на прилучених землях як удома. Представники старшої генерації до кінця своїх днів перебували в полоні старих стереотипів і не могли змінитися, пристосуватися до нових умов життя на теренах, які так і не стали їхньою новою Батьківщиною. За жанром кінотрилогія «Самі свої» – комедія. «Водночас її популярність, а також відсутність інших фільмів, присвячених цій темі, спричинили ситуацію, що більшість поляків мають дуже спрощене, можна навіть сказати тривіальне поняття про примусові міграції, а також початки життя на польському заході» (с.381), – підсумовує авторка стан суспільної обізнаності з порушеною в її дослідженні проблемою.

Зазначу, що Б.Галіцька впоралася із заявленою у вступі до книжки метою. На обширному документальному матеріалі, послуговуючись архівними матеріалами (мемуари переселенців на західні землі Польщі), а також численними дослідженнями попередників, авторка показала складність і неоднозначність процесу заселення «повернених земель». Водночас у дослідженні не з'ясовано, чи відрізняються мешканці Надodrщини від інших громадян Польщі, у чому полягає ця різниця, чи вплинуло знайомство з німецькою культурою й побутом на світогляд і соціальні практики жителів краю. Ці питання для читача залишилися відкритими.

Ірина Коваль-Фучило (Київ)